

Η διπλή κίνηση μεταξύ αγοράς και κοινωνίας

γράφει ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΟΥΦΤΑΣ*

Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας

του Καρλ Πολάνυι

Εκδόσεις Νησίδες, Φεβρουάριος 2007

Ο μεγάλος μετασχηματισμός είναι ένα βιβλίο που έχει επηρεάσει όσο λίγα την πολιτική σκέψη και την κοινωνιολογική έρευνα, καθώς είναι ένας από τους βασικούς πυλώνες της θεσμιστικής προσέγγισης στην κοινωνιολογία και στην πολιτική οικονομία. Πρόκειται για ένα διεπιστημονικό εγχείρημα το οποίο εύκολα μπορεί να καταταχθεί στην πολιτική οικονομία, την κοινωνιολογία, την οικονομική ανθρωπολογία και μία σειρά από άλλα ακαδημαϊκά πεδία μελέτης. Συνάμα, από την μεταπολεμική περίοδο, όταν και γράφτηκε, μέχρι σήμερα αποτελεί μια πάγια αναφορά της σοσιαλδημοκρατίας διεθνώς, ενώ πτυχές του έργου έχουν απασχολήσει έντονα και τη μαρξιστική σκέψη.

Ο συγγραφέας του βιβλίου, ο Καρλ Πολάνυι, γεννήθηκε στην Αυστρία, στα τέλη του 19ου αιώνα, μεγάλωσε στην Βουδαπέστη όπου σπούδασε και έγινε διδάκτορας της Νομικής. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του ριζοσπαστικοποιήθηκε

και ήρθε σε επαφή με μαρξιστές όπως ο Γκέοργκ Λούκατς. Συμμετείχε ενεργά σε προοδευτικούς κύκλους (Κύκλος του Γαλιλαίου) και προοδευτικά περιοδικά (όπως το *Szabadgondolat* - «Ελεύθερη σκέψη»), τα οποία προωθούσαν τον διάλογο μεταξύ των προοδευτικών-ριζοσπαστικών ρευμάτων της ουγγρικής κοινωνίας. Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά τον οποίο πολέμησε και τραυματίστηκε, εργάστηκε σε οικονομικά περιοδικά στην Αυστρία και την Ουγγαρία και άρχισε να διαμορφώνει τις ιδέες του για μια «δη-

μοκρατική συνεταιριστική σοσιαλιστική οικονομία», εμπνεόμενος από τον ουτοπικό σοσιαλισμό του Όουεν και τις πρώτες ουτοπικές ιδέες των Κουακέρων για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Η δεύτερη αυτή επιρροή συνέβαλε καθοριστικά στην υιοθέτηση μιας ιδιότυπης χριστιανικής σοσιαλιστικής αντίληψης, η οποία αναπτύχθηκε περαιτέρω στο Λονδίνο, όπου ο Πολάνυι αναγκάστηκε να καταφύγει, λόγω της εβραϊκής του καταγωγής, μετά την άνοδο του φασισμού στην Αυστρία. Οι διαλέξεις που έκανε στα πανεπιστήμια του Λονδίνου και της Οξφόρδης στα αντικείμενα των διεθνών σχέσεων και της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας της Βρετανίας αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκε ο *Μεγάλος μετασχηματισμός*. Κατά την περίοδο αυτή, ο Πολάνυι είχε τη δεύτερη επαφή του με τον Μαρξισμό. Διαβάζοντας τα έργα του «νεαρού Μαρξ», άρχισε να διαμορφώνει μια δική του ουμανιστική εκδοχή του μαρξισμού, διατύπωσε την άποψη ότι το *Κεφάλαιο* δεν αποτελεί τομή στη σκέψη του, αλλά συνέχεια αυτής της ουμανιστικής λογικής, και άρχισε να αποδέχεται ότι η μόνη προοδευτική εναλλακτική προς τον φασισμό ήταν η προλεταριακή επανάσταση.

Στον *Μεγάλο μετασχηματισμό* ο συγγραφέας προσπαθεί να εξηγήσει πως η ανθρωπότητα έφτασε να βιώσει την απίστευτη φρίκη των δύο παγκόσμιων πολέμων και την πλήρη κατάρρευση και ποιος είναι ο *Μεγάλος μετασχηματισμός* που απαιτείται, ώστε η ανθρωπότητα να μπορέσει να ανασυγκροτήσει θεσμικά την οικονομία και να την υποτάξει στον δημοκρατικό έλεγχο της κοινωνίας. Μάλιστα, το βιβλίο εκδίδεται με βιασύνη το 1944, προκειμένου να προλάβει ο συγγραφέας να κοινωνήσει το όραμά του για το μέλλον της ανθρωπότητας ακριβώς μετά τη λήξη του πολέμου.

Στόχος και δομή του βιβλίου

Είναι σαφές ότι σε μια βιβλιοπαρουσίαση δεν είναι δυνατόν να παρουσιαστεί επάξια ένα έργο τέτοιας πολυπλοκότη-

τας και βάθους. Ωστόσο, θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε εν συντομία την κεντρική ιδέα του βιβλίου.

Ο Πολάνυι εκκινεί την ανάλυσή του από την σύντομη περιγραφή των παραγόντων που οδήγησαν στην κατάρρευση του «πολιτισμού του 19ου αιώνα», όπως ονομάζει την περίοδο από την Βιομηχανική Επανάσταση έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το αίτιο που εντοπίζει είναι η αποτυχία ενός θεσμικού μηχανισμού, ο οποίος βασιζόταν σε τέσσερις αλληλεπιδρώντες θεσμούς: α) το σύστημα «ισορροπίας Δυνάμεων», β) τον διεθνή κανόνα του χρυσού, γ) την αυτορυθμιζόμενη αγορά και δ) το φιλελεύθερο κράτος. Από αυτά τα δύο ζεύγη πολιτικών και οικονομικών θεσμών, το ειδοποιό χαρακτηριστικό του συστήματος ήταν ο θεσμός της αυτορυθμιζόμενης αγοράς, ο οποίος αποτελεί και το επίκεντρο της κριτικής του.

Σε αντίθεση με τη θεωρία της γενικής ισορροπίας, η γη, το κεφάλαιο και η εργασία –οι «παραγωγικοί συντελεστές»– δεν αποτελούν πραγματικά εμπορεύματα, αλλά «πλασματικά», εφόσον δεν «παράγονται» με σκοπό την πώληση στην αγορά. Έτσι, η εμπορευματοποίησή τους στο πλαίσιο μιας αυτορυθμιζόμενης αγοράς είναι ενάντια στη φύση των ανθρώπινων κοινωνιών και μακροπρόθεσμα θα «οδηγούσε στη φυσική εξόπνωση του ανθρώπου και στην ερήμωση του περιβάλλοντός του». Η θεσμοθέτηση της αυτορυθμιζόμενης αγοράς αποτελούσε μία ουτοπία η οποία επιβλήθηκε με βίαιο τρόπο από το φιλελεύθερο κράτος, ένα θεσμό που αναπτύσσονταν παράλληλα. Στόχος ήταν η ενθάρρυνση, η καθυστότηση δηλαδή, της κοινωνίας στην οικονομία. Ωστόσο, η κίνηση αυτή προκάλεσε από την αρχή και μία αυθόρμητη αντίρροπη κίνηση της κοινωνίας. Τα μέτρα αυτοπροστασίας της κοινωνίας μπορούσαν να πάρουν ποικίλες μορφές: ουτοπικές κομμούνες ή αποικίες, φάσκιες, λόμπι επιχειρηματιών, σωματεία, πατερναλιστικά μέτρα κοινωνικής πρόνοιας, επιβολή δασμών κ.ά. Η ανάπτυξη και σύγκρουση αυτών των δύο αντίρροπων δυνάμεων περιγράφεται από τον Πολάνυι ως «διπλή κίνηση».

Οι αντίρροπες αυτές τάσεις στο εσωτερικό των κρατών συναντούσαν το εμπόδιο του διεθνούς νομισματικού συστήματος, του κανόνα του χρυσού. Ο Πολάνυι παρατήρησε πώς η διεθνής νομισματική πολιτική χρησίμευε στη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας και την περιστολή της κοινωνικής προστασίας και πώς μετέτρεπε την ολιγάριθμη χρηματοπιστωτική ελίτ σε ένα παντοδύναμο σώμα που είχε την εξουσία να αναχαιτίζει οποιαδήποτε οικονομική απόφαση που δεν του ήταν αρεστή. Εντούτοις, το διεθνές, και ιδιαίτερα το χρηματοπιστωτικό, κεφάλαιο είχε οικονομικό συμφέρον, λέει ο συγγραφέας, να διατηρήσει την ειρήνη. Όμως, «ούτε η ελευθερία ούτε η ειρήνη μπορούσαν να θεσμοθετηθούν σ' αυτήν την οικονομία, επειδή σκοπός της ήταν η δημιουργία κερδών κι ευημερίας, όχι ελευθερίας και ειρήνης» (σ. 242). Επειδή, λοιπόν, η αυτουρμιζόμενη αγορά δεν μπορεί να υπάρξει, η προσπάθεια ολοκλήρωσής της οδήγησε σε δομικές κρίσεις του συστήματος και ο θεσμικός αυτός μηχανισμός κατέρρευσε.

Η περίοδος της «κοινωνίας της αγοράς» είχε παρέλθει ανεπιστρεπті και ανοίγονταν δύο δρόμοι για την ανθρωπότητα. Ο πρώτος ήταν η σοσιαλιστική προοπτική, που εισήγαγε τα θετικά δικαιώματα και ελευθερίες και υπότασσε-ενθάρκωσε την οικονομία σε μια δημοκρατική κοινωνία, και ο δεύτερος ήταν ο φασισμός που απέρριπτε την αρχή της ελευθερίας.

Δυνατά σημεία και αδυναμίες

Διαβάζοντας κανείς τον *Μεγάλο μετασχηματισμό*, νοιώθει σαν να γράφτηκε πολύ πρόσφατα. Είναι πραγματικά εντυπωσιακό πόσο ίδια είναι τα επιχειρήματα υπέρ της «ελευθερίας της αγοράς» μέσα στους αιώνες, με πόσο ίδιο τρόπο προσεγγίζεται η φτώχεια και η ανισότητα στον κυρίαρχο λόγο. Επιπλέον, η αριστοτεχνική παρουσίαση της ιστορίας των οικονομικών θεωριών αναδεικνύει τον βαθιά πολιτικό χαρακτήρα της οικο-

νομικής επιστήμης. Με αβίαστο τρόπο αποδομούνται οι βασικές υποθέσεις των οικονομικών, που κρύβονται τις τελευταίες δεκαετίες πίσω από τη μαθηματικοποίηση των οικονομικών μοντέλων.

Ακόμα πιο εντυπωσιακή είναι η επικαιρότητα του βιβλίου στην σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα. Αν και έχει περάσει πάνω από μισό αιώνα από τη συγγραφή του βιβλίου, κατά τη διάρκεια του οποίου έχουν συντελεστεί πολλές και μεγάλες αλλαγές, η διαδικασία επιβολής της «ελευθερίας της αγοράς» είναι εμφανής, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του '70. Τα προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής του ΔΝΤ και των άλλων «οργανισμών της συναίνεσης της Ουάσινγκτον», όπως και στην περίπτωση της Ελλάδας, είναι πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα της βιαιότητας και της κοινωνικής καταστροφής που συνεπάγεται ο οικονομικός φιλελευθερισμός. Συνάμα, είναι εμφανής στην καθημερινότητά μας και ο ρόλος του ελευθέρου εμπορίου και του διεθνούς νομισματικού συστήματος στην περιστολή των εργασιακών δικαιωμάτων. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ιδιαίτερα δημοφιλείς σύγχρονες αναλύσεις όπως αυτές του Χάρβεϊ περί της ευέλικτης συσσώρευσης, της Ναόμι Κλάιν για το δόγμα του σοκ ή του Γκρέμπερ για το χρέος, σε μεγάλο βαθμό αντλούν στοιχεία της ανάλυσης του Πολάνυι. Ομοίως και στο ζήτημα του πολέμου, είναι δύσκολο να μην παρατηρήσει κανείς τις ομοιότητες, ητρουμένων των αναλογιών, μεταξύ της περιόδου της Ιεράς Συμμαχίας και της σημερινής: πολλοί περιφερειακοί πόλεμοι και ανατροπές καθεστώτων που διασφάλιζαν την ισορροπία μεταξύ των «Μεγάλων Δυνάμεων».

Ταυτόχρονα όμως, είναι αναπόφευκτο να εντοπίσει κανείς ορισμένα αδύναμα σημεία. Καταρχάς, δυστυχώς δεν αποδείχτηκε αληθής η βεβαιότητα που εκφράζεται στο βιβλίο ότι η εποχή της αυτουρμιζόμενης αγοράς έχει παρέλθει ανεπιστρεπті μαζί με τον Β' ΠΠ. Δεύτερον, το βιβλίο έχει δεχτεί κριτική για ασάφειες και έλλειψη ορισμών. Θα αναφερθούμε ενδεικτικά σε μερικά,

χωρίς να έχουμε την δυνατότητα να επεκταθούμε. Για παράδειγμα, δεν υπάρχει κάποιος ορισμός της «ενθνευμένης οικονομίας» ή της «ενθνευμένης κοινωνίας», έννοιες κεντρικές στην θεωρία του Πολάνυι. Επιπλέον, αν και απορρίπτεται η εργασιακή θεωρία της αξίας τόσο του Μαρξ όσο και του Ρικάρντο, δεν διευκρινίζεται πως καθορίζεται η ανταλλαγή στην «κοινωνία της αγοράς». Αντίστοιχα, πέρα από τη γενική επίκληση στον σοσιαλισμό, ως μια εγγενή τάση του βιομηχανικού πολιτισμού να υποτάξει την αυτορυθμιζόμενη αγορά σε μια δημοκρατική κοινωνία, ώστε να την υπερβεί, δεν παρατίθενται πιο συγκεκριμένα κριτήρια. Συνεπώς, με βάση τα παραδείγματα που παραθέτει, δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι και η σημερινή Κίνα ανταποκρίνεται στον πολανυϊκό σοσιαλισμό. Οι αδυναμίες αυτές αντανakλούν μάλλον την αδυναμία διατύπωσης μιας πιο συνολικής θεωρίας για τον καπιταλισμό.

Η κριτική που γίνεται στον Μαρξ έχει κατ' ουσίαν δύο σκέλη: α) θεωρεί ότι ο Μαρξ στο επίπεδο αφαίρεσης που κινείται, αναγνωρίζει ότι οι αγορές λειτουργούν τέλεια, ενώ ο ίδιος πιστεύει πως δεν μπορεί να υπάρξει αυτορυθμιζόμενη αγορά και β) ο Μαρξ θεωρεί ότι στον καπιταλισμό η εκμετάλλευση βασίζεται

πρωτίστως στην οικονομική βία, ενώ ο Πολάνυι ότι βασίζεται στην εξω-οικονομική. Η δεύτερη διαφορά είναι, κατά την άποψη του γράφοντος, πιο σημαντική καθώς αντανakλάται σε αυτή η βεμπεριανή οπτική που υιοθετείται σχετικά με το κράτος. Σύμφωνα με αυτή, το κράτος, η εξουσία και ο καταναγκασμός δεν είναι δυνατόν να εξαλειφθούν σε μια σύνθετη κοινωνία· το ζήτημα, λοιπόν, είναι απλά ο δημοκρατικός έλεγχος τους.

Συμπερασματικά, μπορεί η ιστορία να έδειξε ότι ο μετασχηματισμός της κοινωνίας, που περιγράφει ο Πολάνυι, μάλλον αποδείχτηκε σχετικά μικρός. Ωστόσο, η αξία του βιβλίου του παραμένει μεγάλη και θα έπρεπε να ενταχθεί στα κλασικά έργα. *Ο μεγάλος μετασχηματισμός* αποτελεί ένα καλογραμμένο βιβλίο, με σχεδόν λογοτεχνικό ύφος, το οποίο προκαλεί τον αναγνώστη να αμφισβητήσει αυτά που ξέρει και να τα διερευνήσει βαθύτερα. Αποτελεί ένα εξαιρετικό σημείο εκκίνησης τόσο για την αμφισβήτηση του συστήματος της αγοράς όσο και για μια καλά πληροφορημένη κριτική στην κυρίαρχη οικονομική σκέψη. Τέλος, η αντίθεσή του στον οικονομισμό και ο ουμανισμός, που διαπνέει την πολανυϊκή σκέψη, αποτελούν στοιχεία πολύ χρήσιμα για την αντιμετώπιση εκκυδαϊσμένων εκδοχών του μαρξισμού. **T**